

Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede

Historisk Tidsskrift, Bind 15. række, 6 (1991)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/hto/hto_15rk_0006-PDF/hto_15rk_0006_76895.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=76895>

pdf genereret den : 28/5-2008

Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede¹

AF

ERIK ULSIG

1. Danske kilder og forskning

Der var mange øde bøndergårde i Danmark i årtierne omkring år 1400. Ifølge skøde- og pantebrevene, som C.A. Christensen har gennemgået, flest i tyveåret 1401-20.² Et rystende vidnesbyrd afgiver Brøndumgodset i det nordvestlige Himmerland med 34 af 48 gårde øde år 1400 eller 1401.³ Senerehen forstod man ved en øde gård en ubesat gård, hvis jord i reglen blev dyrket af naboerne, men o. 1400 stod det værre til. Det meste af jorden på Brøndumgodset synes at have været helt ude af drift. Et andet vidnesbyrd om senmiddelalderkrisen i Danmark afgiver faldet i jordrenten, dvs. fæstebøndernes landgilde. Et mistrøstigt syn, i hvert fald for godsejeren, udgjorde Århus domkapitels gods i 1427 i byerne Hinnerup, Kasted og Kysing med en kornydelse på blot 17, 36 og 44 % af ydelsen af det samme gods ca. 1315.⁴ Det tredje vigtige krisevidnesbyrd er de mange ødekirker i Jylland. Her nedlagdes i senmiddelalderen og på reformationstiden 10 % af sognekirkerne på landet.⁵

Den dominerende forklaring på ødelægning og jordrentefald – i udlandet desuden på stigende lønninger og faldende kornpriser – har været befolkningsfald, og kun denne forklaring vil blive diskuteret her. Som årsag til et sådant tilbyder sig umiddelbart pesten, især den første og

¹ Tak til Eva Krogh og John Smidt, studerende på Åbent Universitet, for inspiration.

² Hist. Tidsskr. 12. r. I (1964), s. 346.

³ Æ. Archivreg. I, s. 18-20.

⁴ Poul Rasmussen: Århus Domkapitels Jordebøger III (1975), s. 88f, 92f og 94f.

⁵ Aksel E. Christensen: Danmarks befolkning i middelalderen (Nordisk Kultur II, 1938), s. 20.

største epidemi, den Sorte Død, som hærgede Europa 1347-1352. Pesten har imidlertid spillet en ringe rolle i moderne dansk historieforskning, som har været tilbøjelig til at fokusere på en formodet nedgang i befolkningstallet allerede før den Sorte Død. Nærværende afhandling er skrevet ud fra en opfattelse af pestens helt afgørende betydning.

Kildematerialet til den Sorte Død i Danmark er pauvert. Det består af et par årbogsnotitser, nogle dødsfald noteret i forbindelse med årtidsindstiftelser i Ribe, Roskilde og Lunde domkirker, endelig et par senere referencer i brevmaterialet.

Årbogs- og krønikelitteraturen fra anden halvdel af det 14. århundrede er som bekendt af beskedent omfang, blot tre arbejder, som dog alle nævner pesten.⁶ Yngre Sjællandske Krønike oplyser for 1348, at en »epidemi hærgede landet«, for 1349, at »der var stor dødelighed i Danmark«. Ærkebispkrøniken fortæller om ærkebisp Peders tid, at der var »en almindelig epidemi i hele verden, og at der var jubelår... i 1350«. I Skånske Årbog (til 1389) hedder det om året 1350 (formentlig efter Ærkebispkrøniken), at »der var en meget stor epidemi i hele året i hele verden«. Underligt er det, at den allerede i slutningen af 1350'erne skrevne Sjællandske Krønike fejldaterer pesten, idet der vitterlig var pest i 1350, mens det omvendt er udelukket, at den allerede i 1348 kan være nået til Danmark.

Som allerede påvist af Kinch i 1869 er der i Ribekapitlets anniversariebog for året 1350 noteret 17 dødsfald for personer, hvis anniversarium, årtid, skulle holdes af kannikerne. Jeg udelader et attende dødsfald, en kannik død på vej til Rom. Det samlede tal for de øvrige 89 år mellem 1301 og 1390 er 105 dødsfald, dvs. blot 1,2 om året. Under 17. august hedder det i anniversariebogen om et ægtepar, at de døde i 1350 »på den store menneskedøds tid«, ⁷ I Roskilde domkapitels gavebog noteredes 6 dødsfald i 1350 (plus ét i Rom) imod 102 i øvrigt for årene 1301-90, i Lunde gavebog tilsvarende 6 dødsfald (plus tre i Rom) imod 91.⁸

Blandt de lidt senere henvisninger til pesten⁹ har danehofforordningen fra midsommer 1354 gjort indtryk på historikerne. Med henvisning til

⁶ Ellen Jørgensen: *Annales Danici* (1920), s. 174f; M. Cl. Gertz: *Scriptores Minores II* (1922/1970), s. 117; *Annales Danici*, s. 189.

⁷ J. Kinch: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse I* (1869/1985), s. 197-208; anniversariebogen er udgivet i *Script.Rer.Dan.V* (1783), s. 534-70.

⁸ Alfred Otto S.J.: *Liber Daticus Roskildensis* (1933); C. Weeke: *Lunde Domkapitels Gavebøger* (1884-89/1973). Kinch behandler s. 208 note 3 Lunde dødsfaldene ud fra den gamle udgivelse i *Script.Rer.Dan.III*.

⁹ Se *Diplomatarium Danicum*. Henvisningen til pesten 9/12 1355 findes i supplikken.

»den overvættede store befolkningsmangel i Danmarks rige« eftergav kongen al straf på liv og lemmer. Desuden har vi to breve. 9/12 1355 fik en franciskaner pavelig dispensation til at træde ind i benediktinerklosteret i Odense, der manglede munke »efter epidemien«, og ved brev af 20/5 1358 erklærede Ålborg byråd over for Lybæks, at et skifte var blevet afholdt to år før »den almindelige død eller pest, som udbrød i det Herrens år 1350 eller deromkring«, og at skiftet var blevet indført i stadens bog.

Med undtagelse af tallene fra Roskildekirken, som først har kunnet etableres efter Alfred Ottos rekonstruktion af Liber Daticus Roskildensis i 1933, forelå hele kildematerialet til den Sorte Død i Danmark allerede bearbejdet og let tilgængeligt¹⁰ før første verdenskrig, Ålborgbrevet dog i kun i tysk forskning.¹¹

Den moderne danske forskning, som har nedspillet pestens betydning, tager sit udgangspunkt i den 25-årige C.A.Christensens afhandling fra 1931, »Nedgangen i landgilden i det 14. århundrede«,¹² og i Aksel E.Christensens »Danmarks befolkning i middelalderen« fra 1938. C.A.Christensen påviste, at jordpriserne faldt fra ca. 1330 (eller som Aksel E.Christensen fortolker det, ca. 1340), og han så dette som en direkte afspejling af et fald i jordrenten. Som en forklaringsmulighed pegede han på, at landgilden o. 1300 var så høj, at »bondens økonomiske niveau i sandhed kan siges at have nærmet sig det absolutte eksistensminimum«, der har »ikke skullet saa forfærdelig meget til for at bringe de paa spidsen balancerende forhold ud af ligevægt«, de urolige politiske forhold og skattepålæggene eller noget andet, og derefter truslen fra de første ødegaarde.¹³

Aksel E.Christensen var i sin afhandling overbevist om, at befolkningsnedgangen begyndte før den Sorte Død. Når Valdemar Atterdag ifølge Sjællandske Krønike for 1357 nedrev 11 kirker for at bygge borgen i Randers, må grunden til disse kirkenedlæggelser »sikkert søges i en mere varig befolkningssvigten end en pests hærgen«. ¹⁴ Den eventuelle grund til befolkningsnedgangen diskuterede Aksel E.Christensen ikke, men han kædede kirkenedlæggelserne sammen med faldet i jordpriserne og søgte ud fra kirkelisten i Ribekapitlets brevbog Ribe Oldemoder at

¹⁰ F.eks. i Ellen Jørgensen: Valdemar Atterdag (1911).

¹¹ Brevet er opdaget af Robert Hoeniger (Höniger): Gang und Verbreitung des Schwarzen Todes in Deutschland (1881), s. 25 og medtages ligeledes hos Karl Lechner: Das grosse Sterben in Deutschland in den Jahren 1348-51 (1884), s. 42.

¹² Hist. Tidsskr. 10.r.I (1931).

¹³ Ibid. s. 464-65.

¹⁴ Aksel E.Christensen, s. 41.

datere nedlæggelserne i Ribe stift.¹⁵ Listen var af Kinch, Oluf Nielsen og P. Severinsen¹⁶ ud fra indre kriterier bestemt til 1320'erne. Ved 15 af kirkerne er tilføjet et »desolata«, øde. Aksel E. Christensen konkluderede: »Om tilføjelserne er fra før eller efter 1350, kan ikke bestemt anføres; men et lige saa stort antal nedlagte kirker, vi kender fra Ribe stift, men som ikke er opført paa denne kirkeliste, tyder stærkt paa, at nedlæggelserne allerede har været i gang ved tiden for kirkelistens nedskrift«. ¹⁷ Ræsonnementet er bestikkende, men validiteten af det afhænger dels af, om de nævnte kirke var sognekirker¹⁸ – hvad nogle af dem dog givetvis var – dels og især af kirkelistens datering. Man må få en meget stærk fornemmelse af, at det var Kinchs og Oluf Niensens opfattelse af pestens betydning, der fik dem til at placere listen før 1350 og desolata-notitserne efter, uanset at Oluf Nielsen indrømmede, at skriften umiddelbart kunne forekomme yngre. Deres datering blev ganske vist styrket ved P. Severinsens påvisning af, at en overskrift inde i listen »Almind syssel« ikke ville være rimelig efter 1330, da dette sysselprovsti lagdes under kantorembedet ved domkirken. Men i 1967 kunne Erik Buus i den moderne faksimileudgave af Ribe Oldemoder fastslå, at kirkelisten var skrevet med en hånd fra 1380-1410, mens desolata-notitserne først var fra det 16. århundrede.¹⁹ Selv om Buus accepterede Severinsen så vidt, at han mente, at listen måtte have et forlæg fra 1320'erne, sætter den ny datering et kraftigt spørgsmålstejn ved Aksel E. Christensens argumentation omkring de tidlige kirkenedlæggelser.

I 1964 udvidede C. A. Christensen kildegrundlaget for en tidlig datering af det begyndende befolkningsfald.²⁰ Han førte den første ødelægning tilbage til før 1300 med henvisning til øde gårdsæder o. 1315 i Starreklinte i Ods hd. og øde torper og udmarksjorder i Eriks Sjællandske Lov o. 1250. Mest talte dog hans læsning af Århuskapitlets jordebog fra ca. 1315: »Af jordebogen... fremgår, at en række jyske landsbyer... har opgivet betydelige dele af deres dyrkede areal«. ²¹ Jeg må imidlertid mene, at jordebogsforfatterens markering af, hvad der kunne dyrkes i de pågældende jorder, hvis der ikke var skov og lyng (mirica) på dem, eller

¹⁵ Udgivet af Oluf Nielsen: Samling af Adkomster, indtægtsangivelser... kaldet »Oldemoder« (1869). Kirkelisten findes s. 108 ff.

¹⁶ Fortid og Nutid 3 (1921), s. 154 f.

¹⁷ Aksel E. Christensen, s. 40 f.

¹⁸ Jf. Troels Dahlerup i Kulturhist. Leksikon XX, sp. 629 f (ödekyrka).

¹⁹ Corpus Codicum Danicorum Medii Aevi vol. VIII, ed. Erik Buus 1967, s. XXIV og XXXIII.

²⁰ C. A. Christensen: Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. Hist. Tidsskr. 12. r. I (1964), s. 257 ff.

²¹ Ibid. s. 343-44.

hvis der blev pløjet over det hele, viser godsejerens direkte engagement i jordens drift under brydesystemet, men næppe udsiger noget om, hvad man tidligere havde kunnet dyrke.

Sammenfattende må det siges, at materialet til at bevidne en befolkningsnedgang før pesten helt beror på forskernes tolkning af kilderne, mens kilderne til den Sorte Død trods alt fortæller om en forøget dødelighed. Men så heller ikke mere! Hverken epidemiens umiddelbare eller længere rækkende virkninger kan de udsige noget om, og epidemien forklarer ikke uden videre de mange ødegårde i en noget senere tid og den befolkningsnedgang, som disse må antages at være en effekt af. Målt med en europæisk alen er det danske kildemateriale strengt taget så ringe, at det ikke engang kan fortælle os, at der var pest i Danmark. For at kunne diskutere problemet pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede er det uomgængeligt at bruge europæisk forskning og kildemateriale.

2. Den senmiddelalderlige agrarkrise i Europa

Den senmiddelalderlige (agrar)krise blev efter anden verdenskrig et hovedtema i den internationale historieforskning. Befolkningsudviklingen blev det centrale problem. Tyske forskere med Wilhelm Abel i spidsen (allerede 1935), men med den kraftigste formulering hos Friedrich Lütge i 1952, mente, at pesten var den helt afgørende faktor bag befolkningsfaldet.²² Den engelsk forskning blev imidlertid dominerende. Det skyldtes dels det fremragende engelske kildemateriale, som også tiltrak mange udlændinge, dels M. M. Postans forskerpersonlighed. I en række skarpsindige afhandlinger nærmede Postan sig en malthusiansk overbefolkningsteori suppleret med en jordudpinings- og marginaljordsteori. Den flerårige hungersnød i Vesteuropa i 1310'erne blev betragtet som et klart vidnesbyrd om misforholdet mellem mennesker og jord (fødevare-ressourcer).²³ En baggrund for den popularitet, der blev den malthusianske forklaring til del, turde være tidens ulandsproblematik. Den engelske marxistiske skole brød sig ikke om forklaringen, men endnu stærkere reagerede marxisterne imod at tillægge en exogen faktor som pestepidemier afgørende forklaringskraft. Postan interes-

²² Wilhelm Abel: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur* (1935, 3. udg. 1978); Friedrich Lütge: *Das 14./15. Jahrhundert in der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* bd. 162 (1950).

²³ Postans afhandlinger er samlet i *Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy* (1973).

serede sig ikke for pesten, men medgav dog i sin sammenfattende fremstilling 1966, at pestepidemierne decimerede England befolkning, samtidig med, at han atter betonedede, at tilbagegangen begyndte længe før pesten.²⁴ Med tiden skete der, som nylig påpeget af Niels Hybel, en tilnærmelse mellem marxismen og malthusianismen.²⁵

Postans store indflydelse på forskningen i Tyskland, Frankrig og andetsteds fremgår af de bredere fremstillinger af senmiddelalderens historie, som er fremkommet i de seneste årtier. Men i England har der været en del konkret kritik. Demografen J. C. Russell (amerikaner) har således hele tiden ment, og med tiden formuleret det skarpt, at befolkningsnedgangen først kom med pestepidemierne,²⁶ og for nylig har agrarhistorikeren H. E. Hallam (Australien) argumenteret for, at befolkningsvæksten de fleste steder, efter hungersnøden 1315-17, fortsatte frem til 1348.²⁷

Danske historikere kendte naturligvis i 1950'erne Abels og Postans forskning. Da C. A. Christensen i 1960 vendte tilbage til sin ungdoms forskningsfelt med »Krisen på Slesvig domkapitels jordegods«, afviste han pestens betydning med henvisning til rapporten fra den internationale historikerkongres 1955. Det demografiske sammenbrud var begyndt allerede før 1300 og nåede sit højdepunkt o. 1400.²⁸ I 1964 baserede han sin argumentation på Georges Dubys store agrarhistorie »L'économie rurale« fra 1962; karakteristisk nok var Dubys argumentation formuleret på grundlag af Postan, som da også anmeldte bogen smukt.²⁹ Det bør tilføjes, at den malthusianske opfattelse passede smukt til Christensens allerede i 1931 formulerede tanke om, at den danske bonde o. 1300 levede på et eksistensminimum. I 1964 trak han endvidere Russell ind til forståelse af, hvorfor ødegårdene og befolkningsmanglen først toppede o. 1400. Russell havde forklaret det samme forhold for England med de gentagne pestepidemier og deres kumulative effekt. Da Christensen for Danmark kun kendte den Sorte Død, betonedede han dog Russells påvisning af, at pesten ramte de alleryngste aldersklasser hårdest og dermed bragte reproduktionsprocessen ud af balance.³⁰

²⁴ Cambridge Economic History of Europe 1 (2. udg. 1966), s. 569-70.

²⁵ Niels Hybel: Crisis or Change (1989). Se især 244 ff.

²⁶ J. C. Russell: British Medieval Population (1948). Om hans senere afhandlinger se Niels Hybel opus cit.

²⁷ The Agrarian History of England and Wales 2, ed. H. E. Hallam (1988). Se kap. 10.

²⁸ Hist. Tidsskr. 11. r. VI (1960), s. 161 ff. Se s. 162 og 235.

²⁹ Hist. Tidsskr. 12. r. I, s. 341 f; Duby, s. 564 (engelsk udg. oversat ved Cynthia Postan, 1968, s. 306 ff), Postans anm. i. Econ. Hist. Review.

³⁰ Hist. Tidsskr. 12. r. I, s. 347.

For den internationale forskningssituation, og dermed den danske, må det være væsentligt, at der i England efterhånden mærkes en stærk skepsis over for Postans synspunkter og en stigende interesse for pestepidemiernes betydning. Maurice Keen lader i sin politiske historie »England in the Later Middle Ages« (1973) pesten være det økonomiske og sociale skel, og J.L. Bolton kan i sin »The Medieval English Economy 1150-1500« (1980) ikke se noget vendepunkt før 1348. Christopher Dyer, som er udgået fra den marxistiske skole, anbefaler 1989 Boltons bog til studium af engelsk senmiddelalder frem for en fremstilling af Postan fra 1972, som han betegner som kontroversiel. På dansk grund markeres svinget i Niels Hybels »Crisis or Change« (1989); hans bog er samtidig en guldgrube til at forstå drejningen i den engelske diskussion, så langt hans historiografiske fremstilling går (slutningen af 1970'erne). At norske historikere endnu engang har fokuseret på den Sorte Død, er mindre mærkeligt, men bør bemærkes her i landet. Kåre Lunden har i sin fremstilling af senmiddelalderen i Aschehougs Verdenshistorie (1984) taget afsæt i pesten, og senest har Ole Benedictow publiceret en grundig undersøgelse af den Sorte Død i Norge.³¹

Det vue, som her er givet over den engelske forskning med et udblik til den europæiske, viser sammenholdt med gennemgangen af den danske forskning, at hvad enten grundlaget er et sparsomt og ringe kildemateriale som det danske eller et overvældende stort som det engelske, er historikerne i stand til at hævde, og argumentere for, vidt forskellige opfattelser, og at forskningsudviklingen i et ikke ringe omfang forløber parallelt i de forskellige lande. Der er følgelig god grund til at argumentere for pestens betydning i Danmark og gøre det med henvisning til, hvad man efterhånden mener at vide i England.

3. England: Den sorte Død og de senere epidemier

Svingningen i engelsk historieskrivning kan støtte sig på en imponerende række specialundersøgelser af dødeligheden under den Sorte Død.³² Allerede tidligt havde analyser af dødeligheden hos sognepræster og enkelte godsundersøgelser vist chokerende dødsprocenter på 40-50, som gjorde krønikernes beretninger forståelige. Men i 1948 påviste J.C. Russell, at kun 27 %, nemlig 138 af 505 kronvasaller døde under pesten, et tal han anså for rimeligt repræsentativt for befolkningen som helhed. Dertil

³¹ Collegium Medievale vol. 3 (1990), s. 19-57.

³² En let tilgængelig oversigt findes i John Hatcher: Plague, Population and the English Economy 1348-1530 (1977), s. 21-25.

føjede han, at for at vurdere pestens umiddelbare effekt skulle man fratække det antal personer, som normalt ville være døde, og at det for så vidt var uden betydning, at mange ældre personer døde »før tiden«. Den almindeligste reaktion blev imidlertid, at kronvasallerne ikke udgjorde en repræsentativ socialgruppe, men havde større mulighed end andre for at undslippe pesten. Til gengæld udmærker Russells materiale sig ved at være rent demografisk, dvs. det drejer sig om identificerede personer, og ved at være landsdækkende.

Bredt geografisk dækkende er dog også præstetallene, som Russell da også diskuterer. For tre nordengelske stifter var dødeligheden 40 %, for syv andre stifter er tallene mere usikre, men gennemsnittet nærmer sig 45 % døde. Problemet er bl.a., at materialet gælder embeder og deres besættelse, ikke personer. De efterhånden mange godsundersøgelser er pænt spredt ud over Syd- og Midtengland; hovedproblemet er, at dødstallene gælder personer (ud fra arveafgifter og lignende), men sammenligningsmaterialet, situationen før pesten, gælder gårdbrug. Og ganske vist hvilede afgifterne i reglen på bruget, men det giver i hvert fald ét problem: vi ved ikke, hvor mange fæstebønder som nåede at afløse hinanden på den samme gård i peståret. Forskerne har dog naturligvis søgt at tage højde for kildeproblemerne, så det gør unægtelig indtryk, at de fleste resultater har omkring 50 % døde. Stærkt virker J. Z. Titows tal fra 22 godser under Glastonbury kloster i Vestengland, varierende fra 33 til 69 %, i snit 55 %. Det drejer sig nemlig om personer, som betalte *chevage* til klostret, fordi de boede og arbejdede uden for klostrets gods. I peståret er talrige navne så udstreget med ordene »fordi han er død« tilføjet.³³ Nogle af dem kan dog tænkes at have benyttet lejligheden til at emigrere! På et sydengelsk gods, Bishop's Waltham har Titow arbejdet med at rekonstruere arvegangen, fæsteskitterne, for flere hundrede år for de fleste af gårdene; dødeligheden i 1348-49 sætter han til 264 af 404, altså 65 %.³⁴ Det kan dog ikke ses af hans fremstilling, om han er kommet uden om problemet med flere fæsterskitter på samme gård under pesten. En særstilling indtager derfor Zwi Razis behandling af Halesowen gods og sogn. Fra godsets retsprotokoller har han identificeret alle fæstebønder 1270-1400; 81 af 203 døde under pesten i 1349, dvs. 40 %. Rimeligvis er det reelle tal lidt højere, fordi nogles død først fremgår af protokollerne efter pesten. For det nærliggende Alvechurch gods har Christopher Dyer

³³ J. Z. Titow: *English Rural Society 1200-1350* (1969), s. 70f. Referatet hos Hatcher s. 22f er upræcist.

³⁴ *Ibid.* s. 69f, jf. s. 186 note 2.

fundet, at 44 % af fæsterne døde i den Sorte Død, og præsteskabets tab i Worcester stift var ligeledes på 44 %.³⁵

Med den høje dødelighed for bønder og præster – byerne vides der lidet om, men underligt nok er dødeligheden for præsterne her ikke højere end for landdistrikterne – og med den store geografiske spredning på materialet er det vanskeligt at tro, at mindre end 35-40 % af befolkningen døde under den Sorte Død, at med andre ord tallet for kronvasallernes dødelighed ikke er repræsentativt for England som helhed.

Men den Sorte Død blev ikke århundredets eneste hårdtslående pest-epidemi. Den fulgtes af andre vidtudbredte epidemier, i England 1361-62, 1369 og 1375 m.fl. Der var tidligere fremlagt nogle lidt usikre tal for præsterne i York bispedømme, o.11 % døde i 1361-62 og o.13 % i 1369,³⁶ men først Russells materiale og metode tillod demografisk-statistiske undersøgelser af udviklingen efter den Sorte Død. Han bygger på de såkaldte *inquisitiones post mortem*, som optoges, når kronvasaller døde, og bl.a. oplyste, hvem der var arveberettigede. Var der en arveberettiget søn, anførtes kun denne eller hans arvinger, men ellers nævntes alle døtre. Materialet tillader både at beregne dødelighed, forventet middellevetid for de forskellige aldersgrupper og reproduktionstal. Russells vigtigste iagttagelser er følgende:³⁷ De næste epidemier beregnes, 1361-62 til 23 %, 1369 til 13 % og 1375 til 12,5 %. Virkningerne af den første epidemi var mindre end man måske umiddelbart skulle tro: børnedødeligheden er ganske vist ukendt, men pesten ramte ældre voksne relativt hårdere end yngre, hvorfor fødselshyppigheden ikke kan være faldet så stærkt som folketallet. Til gengæld fik de næste epidemier ram på de nye generationer, og selv om epidemierne efter 1369 ikke blev landsomfattende, forblev reproduktionstallet negativt helt frem til o. 1440. Russell vurderer ud fra dette og andet materiale, at Englands befolkning o. 1400 var næsten halveret.

Zwi Razis materiale viser samme resultater.³⁸ Han bedømmer dødeligheden 1348-49 til ca. 43 %, 1361-62 til 14 %, 1369 til 17 og 1375 til 12 %. Der var en betydelig overdødelighed med stigende alder i 1348-49 og

³⁵ Zwi Razi: *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish. Economy, Society and Demography in Halesowen 1270-1400* (1980), s. 101-09. Som Hatcher (note 32) giver Razi også en oversigt, s. 99-101.

³⁶ Russells fortolkning (Russell 1948, s. 222) af A. H. Thomson i *Archeological Journal* 71 (1914).

³⁷ Russell 1948, se især s. 216-22 og 240-42.

³⁸ Zwi Razi, s. 114-17 og 124-31.

negative reproduktionstal for hele perioden 1350-1400. Det samlede befolkningstal faldt med 43 % efter den Sorte Død, men holdt sig derefter ret uændret. Interessant er den alderspyramide han kan lave for den voksne befolkning 1393; den ser ud som den danske i dag.³⁹

Dødstal for de senere pestepidemier i England kendes som nævnt også for præsterne i York stiftet. Alt i alt forekommer det, som om Russells lave tal (27 %) for 1348-49 og høje tal (23 %) for 1361-62 ikke er repræsentative.

4. Den Sorte Død i Frankrig og Tyskland

Den Sorte Død var også uden for England en særdeles dødbringende epidemi, men når bortses fra de italienske byer er talmaterialet ringe. Vidnesbyrdene stammer mest fra krønikerne. Fra Frankrig haves for så vidt adskillige moderne undersøgelser, men materialet er gennemgående lidet repræsentativt.⁴⁰ F.eks. vides det, at kun 7 af 160 brødre overlevede i et dominikanerkloster ved Montpellier og blot 2 af 12 rådsmedlemmer i Montpellier by. I 1348 døde 29 af 83 sydfranske bisper, men i 1349 i Nord- og Midtfrankrig (nuværende statsgrænse) blot 8 af 51, hvilket ikke var så meget mere end det normale på et år. Landets topfolk passede godt på sig selv, blot 4 af 35 medlemmer af le grand conseil døde under pesten. I Paris døde 32 af 136 nonner i et kloster, imod normalt 4-5 pr. år. Men endnu stærkere voksede guds frygten. I Paris største sogn (30.000 indbyggere?), hvor der normalt udstedtes et testamente om måneden, forøgedes antallet juni 1348-april 1349 til i snit 7, men derefter de næste 11 måneder til i snit 34.⁴¹ Den vigtigste og unikke franske kilde er begravelsesregistret fra Givry ved Chalons sur Saône, som løber fra 1334 til 1348. Imod normalt 20-40 dødsfald om året og 13 i første halvår 1348 tegner juli til november 1348 sig for 626 dødsfald. Epidemien kan følges dag for dag, fra 11 spredte dødsfald i juli over 110 i august, 302 i september til 168 i oktober og 35 i november, hvor registret beklageligvis slutter med den 19. november.⁴² I den lille by tegner sig et helt andet markant epidemiforløb end i storbyen Paris, hvor pesten kunne blusse op i flere omgange, og hvortil pesten først kom sent på året.

³⁹ Ibid., s. 151.

⁴⁰ De følgende eksempler er taget fra Jean-Noël Biraben: *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens* bd. I (1975), s. 175 ff.

⁴¹ Ibid. s. 171 ff. I betragtning af at pesten først nåede Paris 20. august, hvilket måske forklarer epidemiens langsomme start, er det ærgerligt, at tabellen tæller fra juni.

⁴² Ibid. s. 157-61.

Fra de nordtyske byer haves enkelte oplysninger om pestdødeligheden i 1350. Kendt er tallene fra Bremen, noteret i byens borgerbog (efter indførslerne for året 1364): »Konsulatet bestemte, at de døde tal skulle optegnes, og blev der optegnet af identificerede personer ved navn 1816 i St. Marias sogn, 1415 i St. Martins, 1922 i Ansgars og 1813 i Stefans foruden en utallig mængde almue, som udåndede rundt omkring på pladser, uden for muren og på kirkegårdene«. ⁴³ Heinrich Reincke sætter det samlede tal til 7500-8000 og vurderer, at byen ikke kan have haft over 12.000 indbyggere før pesten. Samme forfatter sammenstiller en række oplysninger fra Hamburg: 12 af 34 bagermestre døde, 18 af 40 slagtere, 21 af 37 stadsfunktionærer plus 6 af 13 i løbet af året nyansatte, endelig 16 af 21 rådherre, ialt 72 af 145 mand, dvs. 50%. I Lybæk døde 11 af 30 rådmænd, og lignende tal haves for rådmændene i Lüneburg og Wismar, lidt lavere i Reval. ⁴⁴

5. Den Sorte Døds spredningsmønster

Det franske talmateriale (som er langt større end det her nævnte) for slet ikke at tale om det tyske (som vist ikke er større) tillader flere fortolkninger. Det sandsynligste er nok, at i hvert fald det franske er brudstykker af det samme mønster som i England og Italien, men i og for sig er der intet i vejen for, at store områder kan have undgået eller næsten undgået pesten. Til belysning af dette spørgsmål vil det være nødvendigt at se lidt på sygdommens medicinsk-epidemiologiske side. ⁴⁵ Pest er basalt en bakteriesygdom hos gnavere, permanent udbredt adskillige steder i verden, f.eks. i det asiatiske steppebælte, men ikke i Europa. Fra rotter overføres den til mennesker ved bid af rottelopper, vist nok især når rotterne er døde. Den udviklede smittevej blev først klarlagt o.1900. Epidemiens opståen blandt gnaverne ligger uden for menneskeligt regi, men spredningen af den Sorte Død, den første epidemi i den pandemi, som atter og atter brød ud i Europa helt frem til moderne tid, i Vesteuropa frem til 1722, fulgte handelsvejene. Pestens normale form var byldepesten, dødeligheden for de angrebne 60-70% også i moderne epidemier før penicillinet. I den sidste store vesteuropæiske epidemi, den sydfranske 1720-22, var letaliteten 78%. Hvis sygdommen tog karakter af lungepest, smittede den også ved dråbeinfektion og var så 100% dødelig.

⁴³ Notitsen er blandt andet trykt i Hanserecesse I, s. 79.

⁴⁴ Heinrich Reincke: Bevölkerungsprobleme der Hansestädte. Hansische Geschichtsblätter 70 (1951), se s. 7-11.

⁴⁵ Biraben, s. 7-21, 285-306, 333-37.

For at forstå pestens udbredelsesmønstre synes det nødvendigt at regne med, at også andre lopper end rottelopper, dvs. først og fremmest menneskelopper, spreder sygdommen, en antagelse, som den franske forsker J.-N. Biraben går ind for i sit fortræffelige værk om pesten. Hans analyse af den sydfranske pests udbredelsesmønster 1720-22 er et godt argument for, at det ligesåvel var menneskene som rotterne der spredte pesten, idet den bredte sig som metastaser langs vejnettet.⁴⁶ Alligevel er byldepesten en lidet smitsom sygdom, loppernes aktivitet er desuden stærkt temperaturafhængig, 15-25°, samt afhængig af høj luftfugtighed. Sygdommens krav om menneskets kontakt med smittebærende lopper forklarer, hvorfor den Sorte Død bredte sig så langsomt – undtagen til søs, som det ses af Birabens kort. (fig. 1).

Pesten kom til Marseille november 1347,⁴⁷ Avignon januar 48, Lyon i april, Givry først hen i juli. Vestpå Montpellier i februar, Bordeaux juni eller juli, sprang så til Kanalegnene i juli, både Sydengland og Rouen, Paris 20. august, Irland i august. I vinteren 49 omgik den Alperne og rykkede ind i Genève og Bern, men først primo maj i Basel, 8. juli Strassburg, i december Metz, Trier og Köln. Men allerede i sommeren eller eftersommeren havde pesten nået Norge ad flere indfaldsveje⁴⁸ og vel også Sjælland (jf. Sjællandske Krønike). I januar 1350 var den forbi i Ostfriesland, men ellers stoppede den ved vinterens komme i Flandern og i Sydtyskland. Oplysningerne om pestens gang i 1350 i Tyskland bygger praktisk talt kun på krønikerne. Detmar, den lybske krønikeskriver o. 1385, fortæller, at pesten hærgede hele Tyskland fra pinse (16. maj) til Mikkelsdag (29. sept.), og der er i og for sig ikke noget der modsiger ham, så vidt forholdet overhovedet er undersøgt. For Deventer, eneste by i de nordlige Nederlande som vides at være blevet ramt, daterer et kirkeregister pesten til 11/5-29/9,⁴⁹ for Magdeburg angiver den lokale krønike 16/5-29/9, men for Thüringen og Erfurt anføres 25/7-2/2 1351.⁵⁰ Pesten kom måske snarest nordfra, hvad enten via Nordsøen eller Øresund, og Biraben hefter sig ved, at sydlige byer som Würzburg og Nürnberg først fik den, og knap nok overhovedet fik den, ud på sommeren. Den herskende usikkerhed sættes i relief ved at betragte de konkrete oplysninger fra Lybæk; ud fra de mange bevarede testamenter og de daterede

⁴⁶ Ibid., s. 285 ff og kortene s. 280-83. Anden opfattelse hos Benedictow, s. 34.

⁴⁷ For det følgende: Biraben, s. 71-85. Karl Lechner, s. 23 ff og 47 mener, at pesten allerede i sommeren 1348 gik over Brennerpasset.

⁴⁸ Benedictow reviderer P.A. Munchs opfattelse af pestens spredning i Norge (Munch: Det norske Folks Historie 2. hovedafd. I, s. 498-501).

⁴⁹ B.H. Slicher van Bath: The Agrarian History of Western Europe (1963), s. 87 note 2.

⁵⁰ Hoeniger, s. 25-26 note 3.

dødsfald af rådmænd må pesten her sættes til juli-oktober med højdepunktet i august, vel 10. august, som Detmar mener.⁵¹ Den var hermed nøje samtidig med Ribes pest, hvor 10 af de kendte 17 dødsfald daterer sig til 20/7-2/9.

Det langsomme spredningsmønster til lands fremgår af de i det foregående fremlagte datoer og steder. At spredningen næsten gik i stå ved vintertide, skulle også fremgå. Det gælder i vinteren 1349-50 i Belgien og Sydtyskland med det resultat, at de nordlige Nederlande, Østfranken med Nürnberg og Bøhmen knap nok kom til at opleve pesten.⁵² Det er nærliggende at forklare det med loppernes inaktivitet i kulden og med meget sjælden forekomst af lungepest.

6. Pest i Danmark i 1350

Det vigtigste danske kildemateriale er, som ovenfor refereret, anniversarie- og gavebøgerne fra Ribe, Roskilde og Lund. Med henholdsvis 122, 108 og 97 daterede dødsfald 1301-90 kan de afvindes statistiske slutninger, hvorimod København Vor Frue kirkes anniversariebog med blot 32 dødsfald ikke kan bruges (uanset at 3 af dem er fra 1350). De tre bøger – Roskildebogen er dog ikke bevaret – har form som kalendere, hvor der ud for de forskellige datoer gennem tiden er indført notitser som f.eks. følgende den 17. februar i Ribeanniversariet: »I det Herrens år 1350, som var jubelår, døde den agtværdige mand, hr. Jens kaldet Rød...«. I en del tilfælde, i Lunde Gavebog endda oftest, mangler årstallet. Undertiden er der ikke tale om en dødsnotits, men kun om indstiftelse af en årtid, hvor vedkommende kan være død kort efter, men ligesåvel have levet adskillige år endnu. Således stiftede kanniken Peter Botulfsen 16.-17. marts 1350 en årtid i Lund – vel inspireret af, at hans broder var død 19. januar – men nævnes endnu i live 1362. Om en årtidsindstiftelse 1. oktober oplyses det derimod, at stifteren døde allerede den 14. oktober. Kun de årstalsdaterede dødsnotitser er altså brugbare⁵³ (excl. personer, som angives døde i udlandet).

⁵¹ Elisabeth Peters: Das grosse Sterben des Jahres 1350 in Lübeck. Zeitschr. des Vereins für Lüb. Gesch. und Altertumskunde XXX (1940), s. 15-148. Se s. 32f og 92.

⁵² Dette er påpeget allerede af Hoeniger, s. 28-38, som med god kildekritik afliver senere beretninger.

⁵³ C.A. Christensens tal i Kulturhist. Leksikon XIII, sp. 241, fra Lunde Gavebog er forkerte, idet han sammenholder de til 1350 daterede dødsfald med alle dødsfald, som Ueche efter skriften henfører til anden tredjedel af det 14. århundrede. Hans tal for Ribe er også misvisende.

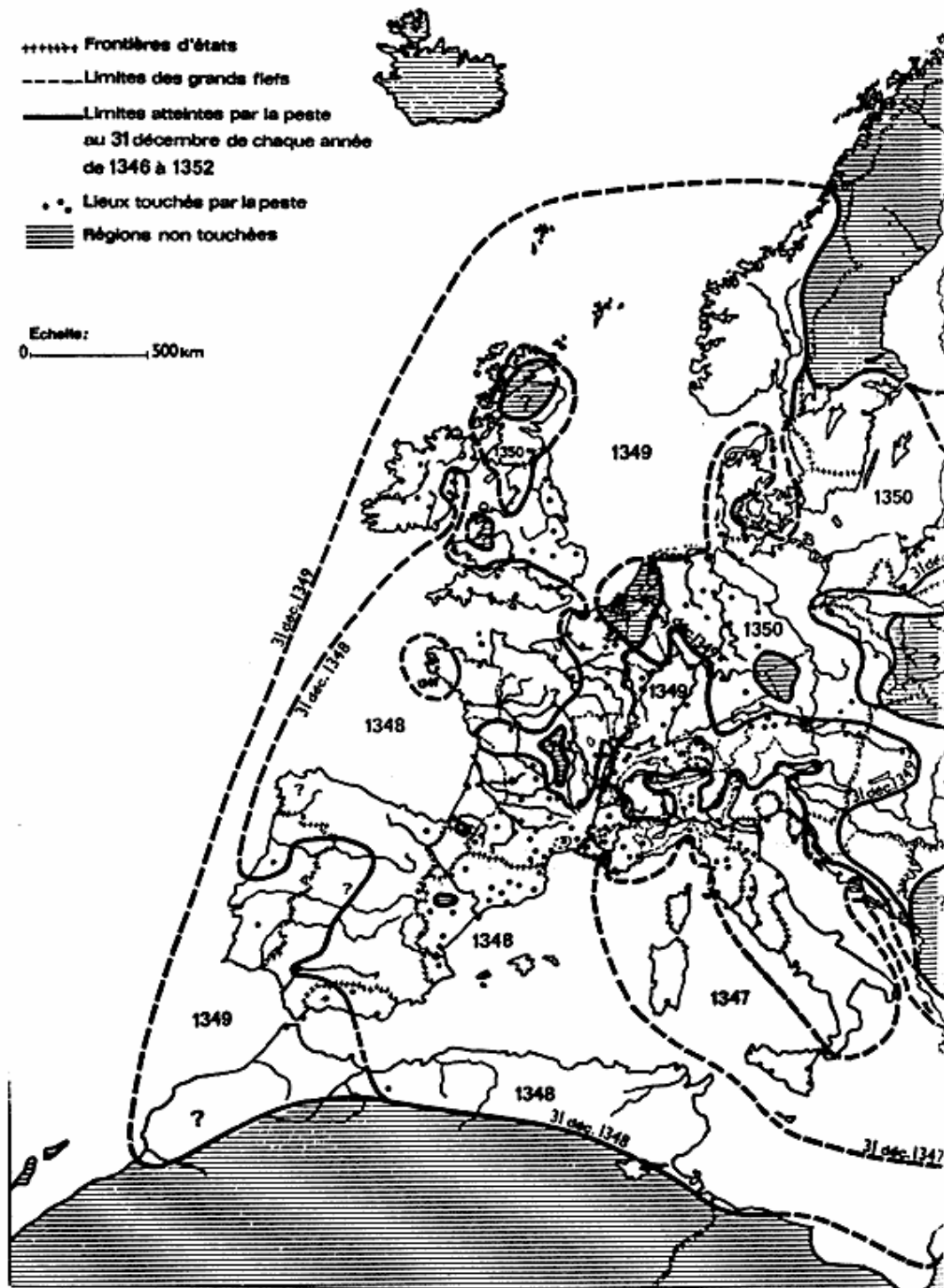

Fig. 1. Pestens spredning 1346 til 1352

Kilde: Jean-Noël Biraben: Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens tome 1, (Mouton, Paris et La Haye, 1975), s. 88-89

For Ribe fremgår materialet af fig. 2. Med 17 dødsfald i 1350 fremtræder pesten meget markant. Selv om tallet i forhold til de nærmest foregående 20 års 34 dødsfald udgør en tidobling for et år, tillader det ikke håndfaste slutninger om pestens voldsomhed, fordi flere af de døende end ellers kan have følt betimeligheden af at indstifte en årtid, således som tilfældet var i Paris. Men naturligvis markerer det store tal i Ribe for 1350 og det påfaldende lave antal dødsfald i 1350'erne pestens voldsomhed.⁵⁴

Væsentlig mere beskedent var pesttallet i Roskilde (fig. 3) og Lunde gavebøgerne. Men selvfølgelig er tallene signifikante. Den statistiske chance for, at netop året 1350 (som jo er det år, hvor vi véd pesten var i Tyskland, Sverige og Ribe) både i Roskilde og Lund tilfældigt skulle komme ud med 6 dødsfald, når de højeste tal pr. år ellers var 4, er langt under én promille. Ved sammenligning mellem de tre årtidsfortegnelser er det måske værd at bemærke, at de mere beskedne dødstal i Roskilde og Lund ikke fulgtes af lave tal for 1350'erne. For Roskilde fremgår det af fig. 3; for Lund var tallene for århundredets fem første årtier henholdsvis 16, 12, 9, 14 og 11 (excl. året 1350) og for 1350'erne 12.

Det er ovenfor bemærket, at 10 af de 17 dødsfald i Ribe i 1350 faldt inden for kort tid fra 20. juli til 2. september, på blot halvanden måned. En tydeligere illustration af en epidemi kan man ikke ønske sig, og sammenfaldet med det lybske materiale er påfaldende. Det største materiale i Lybæk udgøres af testamenterne. En ophobning i marts og maj på 12 plus 11 testamenter forklarer Elisabeth Peters med, at de overvejende var udstedt af købmænd før deres årlige rejse, men for månederne juni til november er tallene på testamenter 2, 27, 35, 14, 9 og 0. Hvis man sammenligner datoerne for de 11 døde lybske rådmænd og de 17 dødsfald i Ribeanniversariebogen, ser det således ud:

Lybæk: 10/1 7/3 5/5 11-22-29-31/8 21/9 9-11/10 1/11

Ribe: 6/1 2-17/2 8-22/5 20-26-29/7 1-7-17-17-24-26/8 2/9 26/10
27/12.

Den samme koncentration til ganske kort tid findes også i Roskildebogen: 4/9 8-11-14-14-18/10, mens datoerne for Lund er temmelig spredte: 19-26/1 17/5 24-29/10 9/11 16/1 1351. Formentlig markerer de tre efterårsdatoer dog pestens højdepunkt, som jo på Sjælland faldt i oktober; i hvert fald er der ikke andre eksempler i Lunde Gavebog 1301-90 på tre dødsfald på blot tilnærmelsesvis så kort tid.

Den Sorte Død i Danmark i 1350 er således – alligevel – ganske godt-

⁵⁴ Også dette sidste træk er allerede bemærket af Kinch, s. 208.

Fig. 2. Dødsfald i Ribeanniversariet 1301-90 (år og måned)

1304: 9, 11	1335: 2, 5, 9	1361: 2, 2, 10, 12
1305: 6, 7	1336: 6	1362: 11
1306: 12	1337: 1, 3	1363: 3, 6, 7
1309: 9	1338: 1, 6, 8	1364: 12
1310: 3	1340: 1, 4	1365: 1, 2, 8
1313: 5, 6	1341: 3	1368: 8, 9
1315: 1, 8	1342: 3, 5, 10	1369: 1, 6, 8, 8, 8
1317: 11	1343: 9	1370: 3
1318: 8, 12	1344: 5, 9	1372: 2
1319: 1, 2	1345: 2-2	1375: 6
1320: 5	1346: 3	1376: 1, 7, 12
1321: 2	1348: 4	1377: 10
1323: 4, 5	1349: 1, 6	1379: 9, 9, 10, 10, 11
1324: 11	1350: 1, 2, 2, 5, 5, (5), 7, 7,	1380: 9, 11
1325: 1	7, 8, 8, 8, 8, 8, 8, 9,	1381: 7
1327: 1	10, 12	1383: 8
1328: 3, 5	1354: 8	1386: 8
1330: 1, 3	1356: 10	1387: 5
1331: 4, 6, 8, 12	1358: 1	1388: 12
1332: 4, 11	1359: 4	1389: 4
1334: 10, 12	1360: 12	1390: 11, 11

Dødsfald indtruffet i udlandet er sat i parentes.

Fig. 3. Dødsfald i Roskilde gavebog 1301-90 (år og måned)

1301: 2, 7, 11	1332: 9	1357: 2
1302: 4	1333: 5	1358: 10, 11, 12
1303: 5	1334: 3, 10, 11	1359: 3, 11
1304: 8, 10	1335: 2, 4, 11	1360: 9, 9, 9, 10
1305: 4, 10	1336: 2, 4	1361: 3
1307: 4, 8	1338: 10	1362: 2
1310: 1	1339: 4	1363: 6
1312: 1, 3	1340: 4, 8	1366: 10
1313: 7, 10	1341: 11	1367: 12
1314: 5	1342: 4, 5	1368: 9, 10, 10, 10
1315: 12	1343: 8, 12	1369: 4, 10
1317: 2, 4	1344: 1	1371: 5
1319: 6	1345: 2	1373: 6
1320: 2, 3	1346: 3, 6	1378: 5
1322: 1	1349: 5, 11	1379: 2
1323: 7	1350: (5), 9, 10, 10, 10, 10,	1380: 4, 7
1326: 8, 8, 9	10	1381: 8
1327: 5	1351: 11	1384: 11
1328: 10	1352: 8	1385: 2, 3
1329: 8, 10	1353: 9	1386: 5, 5, 6
1330: 3	1354: 7, 8, 9	1387: 9
1331: 5, 9	1356: 6	

Dødsfald indtruffet i udlandet er sat i parentes.

bevidnet. Pesten kendes fra Ålborg og fra de tre domkirkers gudstjenestebøger. Nogle af de her opnoterede døde kom andetsteds fra, Køge, Kalundborg, Århus eller fra en herregård, men de fleste var gejstlige eller borgere fra de tre domkirkebyer. Pesten kulminerede i Ribe i august, men i Roskilde og Lund i oktober. Det er formentlig karakteristisk, at også to af de tre dødsfald i Københavnerobituarieret faldt i sensommeren, 23/8 og 20/9. Den summariske omtale af pesten i krønikerne/årbøgerne bør ikke forlede til en konklusion om pestens ubetydelighed. Om pesten i Hamburg, der krævede 50 % døde blandt rådmænd og håndværkere, meddeler krønikerne kort: »Anno 1350 do was de grote dod« eller »Anno 1350 fuit saeva pestis«.⁵⁵

7. De senere epidemier

Med iagttagelsen af den markante ophobning af dødsfald inden for få måneder såvel i Ribe og Roskilde som Lybæk, og tolkningen af dette forhold som et klart vidnesbyrd om en epidemi, er det nødvendigt at spørge om, hvordan de 5 spredte dødsfald januar-maj 1350 i Ribe skal forstås. Ved betragtning af fig. 2 og 3 ses det, at en lignende samling dødsfald ikke forekommer andetsteds, hvilket frister til at betragte dem som oplægget til pesten. Mere bemærkelsesværdigt er det imidlertid, at der i Ribelisten for 1369 og 1379 og i Roskildelisten for 1360 og 1368 ses tydelige ophobninger af dødsfald inden for få måneder, oven i købet de samme sensommer- og efterårsmåneder som i 1350. Fænomenet er ukendt før 1350 og må afspejle senere pestepidemier. Årstallene er interessante, men det venter vi med.

En sammenligning med udenlandske pestepidemier, det vil sige med varigheden af de lokale epidemier, vil nu være nyttig. Emnet har ikke interesseret forfatterne af de brede fremstillinger af pesten i det 14. århundrede. Den ubetinget bedste kilde til et epidemiforløb under den Sorte Død er som før nævnt Givryregistret, hvor pesten 1348 kan følges dag for dag. »Selve« epidemien varede 3½ måned, men 11 spredte dødsfald i juli kan formentlig lægges til som optakten. Om der tilsvarende har været en udklangsmåned kan ikke ses, fordi registret slutter midt i november. For sognet St. Nizier i Lyon haves et tilsvarende register, som dog uheldigvis slutter to måneder inde i pesten, dvs. i slutningen af juni. De to måneder, med 107 voksne døde, ligner en langsom optakt, men antallet af voksne dødsofre synes for de næste fire måneder, juli-oktober (ifølge et mere usikkert kildemateriale), at have haft en størrelsesorden af

⁵⁵ Heinrich Reincke: Forschungen und Scizzen zur hamburgischen Geschichte (1951), s. 185.

ca. 475; hertil kommer en udklang af epidemien i november. Epidemien havde således et mindre voldsomt forløb i Lyon end i Givry.⁵⁶ Forskellen mellem de to epidemiforløb kan belyses nærmere ved at se på senere epidemier. Biraben behandler pestepidemierne i Barcelona 1457-1590.⁵⁷ Ved byrådets foranstaltning optegnedes under epidemier alle dødsfald dag for dag, idet man endog søgte at skelne mellem pestdødsfald og andre. Man kender ikke byens indbyggertal præcist, men ingen af epidemierne var specielt voldsomme, nogle få procent eller 10-20 % døde

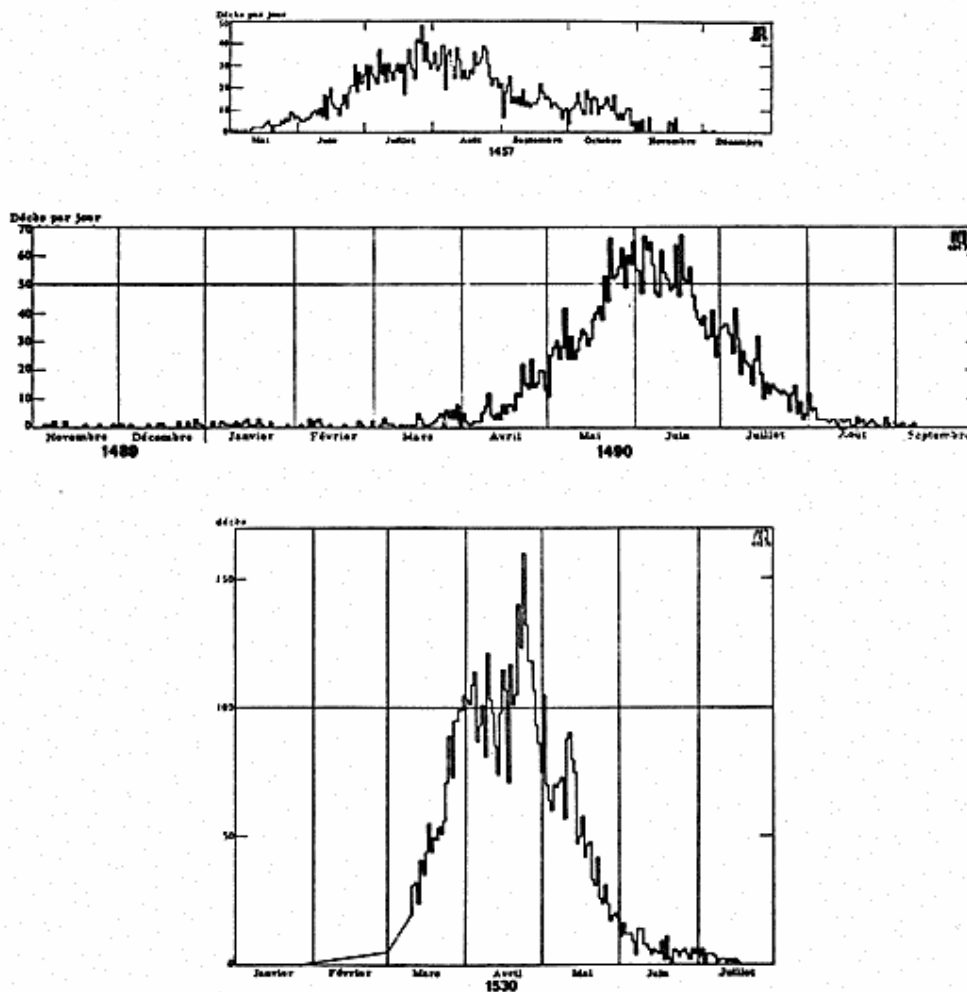

Fig. 4. Tre pestepidemier i Barcelona, daglige dødsfald. Mortalitet henholdsvis ca. 11, 15 og 19 pct. af byens befolkning

Kilde: Jean-Noël Biraben: Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens tome 1, (Mouton, Paris et La Haye, 1975), s. 207-17

⁵⁶ Biraben, s. 161-71.

⁵⁷ Ibid., s. 198-218.

var det almindelige, i 1589 dog 29 % af måske 43.000 indbyggere. Men uanset dødeligheden var epidemiforløbene ret forskellige. En seks måneder var det normale, hvis epidemien startede om foråret, men en for sen start, allerede juli, kunne medføre, at den gik i stå efter at have krævet nogle få ofre, eller at den holdt sig i gang på vågeblus vinteren over for så at flamme op næste forsommer, hvorved den i alt kom til at vare et helt år. De voldsomste epidemier indebar alle et par måneders kraftige kulmination. På fig. 4 er gengivet et par karakteristiske forløb.

Det helt markante karaktertræk ved pesten i Barcelona, med kun én undtagelse ud af 14, var, at epidemierne toppede i det sene forår eller om sommeren. Afhængigheden af årstiden, vejret, er åbenbar.

Hvis vi vender os til de nordligere egne, noterede Russell i 1948 ved undersøgelsen af sine engelske kronvasaller, at hvor dødeligheden før 1348 var størst i vintermånederne, skiftede tyngdepunktet efter 1348 til perioden fra sen juli til sen september.⁵⁸

Vi vender tilbage til Danmark. Det udenlandske materiale viser nogle hovedmønstre for pestepidemier. Det turde være klart, at ophobningen af danske dødsfald i eftersommer og efterår passer med pestens europæiske og specielt nordeuropæiske (engelske) mønstre. Det høje tal for Ribe allerede i 1. halvår 1350 stemmer med den langsomme optakt, når pesten arriverede på en »forkert« årstid, som illustreret ved et par eksempler fra Barcelona. Ræsonnementet kan også – med større usikkerhed – bruges om Lundematerialets syv temmelig spredte dødsfald, hvortil måske kan føjes de fire for 1349 fra april til august,⁵⁹ selv om det dermed vil have været en meget langvarig epidemi. Men ifølge Sjællandske Krønike hærgede pesten jo også i 1349.

Følgende epidemier fremgår af det danske materiale:

Ribe: 1369: 16/6 3-25-31/8
 1379: 17-24/9 1-4/10 22/11
 Roskilde: 1360: 2-3-14/9 1/10
 1368: 16/9 5-15-18/10.

Det er et lille talmateriale, men stort nok, til at bevise pestens tilbagekomst til Danmark. Her gælder samme ræsonnement, som ovenfor

⁵⁸ Russell 1948, s. 195-99.

⁵⁹ Bortset fra dødsfaldene i 1349 (og naturligvis 1350) har Lunde gavebog kun ét eksempel på hele fire dødsfald på et halvt år, 1326.

fremført for 1350-materialet. Når de tre første store pestepidemier ramte Nordvesteuropa 1348-50, 1360-62 og 1369 og pest i Nordeuropa var et sensommerfænomen, beviser de forhøjede danske dødstal i netop 1350, 1360 og 1368-69, endda i flere landsdele og på den rigtige årstid, ikke kun, at Danmark rantes af den Sorte Død, men også, at pesten kom igen. Af de blot tre, efter 1363 to danske årbøger eller krøniker nævner Ærkebispkrøniken epidemien i 1360: »Valdemar IV erhvervede hele Skåne, Halland og Blekinge... og på samme tid var der stor dødelighed i Danmark«. ⁶⁰ I Lunde gavebog har epidemien imidlertid ikke sat sig spor.

Hvis det er vanskeligt præcist at følge Sortedødens spredning, bliver det vanskeligere endnu at følge de næste epidemier. Den første epidemis hovedrute er entydig, omend der kan herske tvivl om, hvorvidt pesten ankom til de enkelte steder en måned før eller senere. For Tyskland og Skandinavien er materialet ganske vist ikke for godt. Krønikerne er meget upræcise i deres tidsangivelser, og det øvrige materiale, oplysningerne om dødsfald, åben for fortolkninger. At pesten såvel i Lybæk som i Ribe nåede sit højdepunkt i august 1350, siger formentlig mere om vejret end om, hvornår pesten kom til de to byer. Som tidligere nævnt, kan pesten meget vel have været i Ribe fra årets begyndelse, og i Lybæk var der allerede i 2. kvartal af året et så markant fald i ejendomssalg, at det kun kan forbindes med pesten, og 3 af årets 11 dødsfald blandt rådmændene indtraf i januar, marts og maj. ⁶¹ Med det mønster, som Barcelona-materialet giver for en epidemis udvikling, når den ankom på et forkert tidspunkt af året, må man desværre nok konstatere, at nogle daterede oplysninger om dødsfald ikke kan erstatte manglen på ordentlige krøniker.

Men for de senere epidemier er billedet langt mere diffust, det er vanskeligt at følge endog hovedmønsteret for spredningen. Den anden pestepidemi havde formentlig sit udgangspunkt i det centrale Tyskland, nåede 1358-59 de vendiske byer og Belgien, 1360-63 Frankrig og England, 1360 alle tre skandinaviske lande. Både i engelske, norske og svenske kilder betegnes den som barnedøden. Den tredje epidemi havde et lignende forløb, fra det centrale Tyskland i 1367 til Hamburg og Lybæk, 1368-69 i Danmark, Frankrig og England, først 1371 (1370) i Norge. Den fjerde epidemi: 1374 Norditalien og Sydfrankrig, 1375 Sydengland, 1375-76 de vendiske byer. I 1378 var der ifølge de islandske annaler pest i Norge, ⁶² og i 1379 i Ribe at dømme efter foranstående

⁶⁰ Gertz: *Scriptores Minores* II, s. 117f, jf. Ellen Jørgensen: *Valdemar Atterdag*, s. 90.

⁶¹ Elisabeth Peters, s. 80 + tabellen s. 76, s. 92.

⁶² *Kulturhist. Leksikon* XIII, sp. 245.

opstilling over epidemier i Ribe og Roskilde. Den foretagne korte gennemgang af de senere epidemier prætenderer ikke at være mere end en grovskitse. Den er lavet på grundlag af Birabens store bilag over, hvilke år pesten optræder hvor, og bilaget giver ingen mulighed for at skelne mellem uvæsentlige og væsentlige informationer.⁶³ Men skitsen tillader den konklusion, at Danmark var en del af Europa, at landet indgik i det europæiske kommunikationsnet.

Konklusion

Vi har ingen mulighed for at måle pestdødeligheden i Danmark under den store epidemi i 1350, den kan have været høj som i England og i Bremen og Hamburg eller lav som i Belgien. Den kan også have varieret lokalt inden for landets grænser. Men vi ved, at der var pest i alle danske landsdele og i alle tyske kystbyer⁶⁴ fra Bremen til Stralsund, og at pesten både i Ribeområdet og på Sjælland havde et markant epidemisk forløb. Der er i hvert fald ingen grund til – på forhånd – at tro, at pesten i Danmark afveg fra hovedmønsteret andetsteds, til at regne med, at sådan noget sker ikke i Danmark.

Quod non est in actis, non est in mundo, er et undertiden misbrugt forskningsprincip. Men i denne afhandling skulle nu eksistensen af de senere europæiske pestepidemier i det 14. århundredes Danmark – som man hidtil ikke har turdet regne med – være dokumenteret. Og pestens genkomst kan, eller snarere må, have fået de samme konsekvenser for befolkningstallet, som Russell har argumenteret igennem for England. Også den danske befolkning kan have været halveret o. 1400. Ødegårdene og landgildefaldet er vidnesbyrd om katastrofetilstande.

⁶³ Biraben, annexe III og IV. Den uklare værdi af oplysningerne fremgår f.eks. af, at Strassburg nævnes år efter år.

⁶⁴ Tilføjelse: I Lybæk døde 25% af en socialhistorisk afgrænset gruppe husejere i 1350 og 15% i 1367. Således refereret af Erich Keyser i *Vierteljahrschr. für Soz.- und Wirtschaftsgesch.* 44 (1957), s. 247 efter en utrykt dissertation. Reincke (note 44) oplyser, at 11 rådmænd døde i 1367, altså samme tal som i 1350. N. Bulst: *Der Schwarze Tod. Saeculum* 30 (1979), s. 45-67 giver ingen nye data.

SUMMARY

Plague and Population in Denmark in the Fourteenth Century

In Denmark the crisis of the Late Middle Ages was characterised by deserted farms, declining rents, and abandoned churches. As was the case in other countries in northwestern Europe, the peak of the crisis lagged behind the Black Death by a half century. Thus, without denying the immediate, ferocious impact of the first epidemic wave of the plague, scholars have looked for a further explanation of the crisis. To many historians who have seen the population decline as the central factor, there was an answer to be found in the Malthusian explanation of M. M. Postan (according to which the decline began long before the plague) combined with demographer J. C. Russell's elucidation of the effects of the Black Death along with subsequent epidemics. This, for instance, was the solution offered by C. A. Christensen in 1964.

The present article questions the value of the sources which Danish historians have used to demonstrate a population decline prior to 1350. This source material is simply too inadequate to support any claims whatsoever in the field of demographic research. The Black Death, on the other hand, is relatively well documented, however little the sources have to say about mortality. Since Denmark, nevertheless, lay directly in the main path of the plague, there is no reason to suppose it was less ravaged than other countries. In England, the country on which the best research has been done, mortality was certainly very high.

Modern Danish research has showed little interest in the plague. One of the main reasons for this is presumably the failure to document the subsequent epidemics. In the sparse chronicle literature of the period there is only a single reference to a later plague, the one in 1360. But a closer study of the anniversary (of deaths) registers of the cathedrals in Ribe, Roskilde and Lund, which are also the best sources on the plague in 1350, shows that the plague returned in 1360 and 1368/69 (the years of the second and third epidemics in Europe) as well as in 1379. And each time, as in 1350, it came in later summer or early autumn. Except for Ribe in 1350, the number of deaths registered was small, but in relation to the figures for each month from 1301 to 1390 the deviations are statistically certain and demonstrate the occurrence of the plagues. Russell's theory on the cumulative impact of the plagues is thus a plausible explanation of the many deserted farms in Denmark around 1400.

Translated by MICHAEL WOLFE